

Η ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΙΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΕΙΣ ΤΗΝ ΚΡΗΤΗΝ *

Κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους ἡ Κρήτη κατφεῖτο ὑπὸ Δωριέων, ἀλλὰ ὁ πληθυσμὸς τῆς ἦτο ἀνάμικτος, ὡς μαρτυρεῖ ἡ Ὀδύσεια (τ 175 κ.έξ.):

*ἐν δ' ἄλλων γλῶσσα μεμιγμένη, ἐν μὲν Ἀχαιοί,
ἐν δ' Ἐτεόκρητες μεγαλήτορες, ἐν δὲ Κύδωνες,
Δωριέες τε τριχάϊκες, δῖοί τε Πελασγοί.*

Ὅτι οἱ Ἀχαιοὶ ἀντιπροσωπεύουν τὸ κῦμα ἐκεῖνο τῆς ἐλληνικῆς μεταναστεύσεως εἰς τὴν Ἑλλάδα, τὸ ὁποῖον προηγήθη τῆς δωρικῆς μεταναστεύσεως, ἐπιβεβαιοῦται ὑπὸ γλωσσολογικῶν γεγονότων. Ἡ δωρικὴ τῆς Κρήτης διάλεκτος ἐμφανίζει λείψανα ἀχαϊκῶν διαλέκτων, μάλιστα τῆς ἀρκαδικῆς - κυπριακῆς, λείψανα τὰ ὅποια εἶναι μᾶλλον ἐμφανῆ εἰς τὴν κεντρικὴν Κρήτην παρὰ εἰς ἄλλα μέρη τῆς νήσου¹. Εἶναι βεβαίως φυσικὸν ὅτι οἱ Ἀχαιοὶ καὶ Δωριεῖς μετανάσται ἐστράφησαν ἰδίως πρὸς τὰς εὐφόρους περιοχὰς τῆς κεντρικῆς Κρήτης, τὴν περιοχὴν τῆς Κνωσοῦ καὶ τὴν πεδιάδα τῆς Μεσαρᾶς. Ἡ ἀχαϊκὴ εἰσβολὴ εἰς τὴν νῆσον θὰ προηγήθη τῆς δωρικῆς ἢ γνώμη τοῦ Wilamowitz ὅτι οἱ Δωριεῖς ἤλθον τὸ πρῶτον εἰς Κρήτην διὰ θαλασσίας ὁδοῦ καὶ ἐκεῖθεν προῆλθον εἰς τὴν Πελοπόννησον, κατακτῶντες τὸ Ἄργος καὶ τὴν Σπάρτην², εἶναι πάρα πολὺ ἀπίθανος.

Τὸ πρόβλημα πὺν θέλω νὰ ἐξετάσω εἶναι, ἂν ὑπάρχουν ἀρχαιολογικὰ λείψανα, πὺν νὰ εἶναι δυνατὸν νὰ συνδυασθοῦν μὲ ἀχαϊκὴν μετανάστευσιν εἰς τὴν Κρήτην, προηγηθεῖσαν τῆς δωρικῆς καθόδου. Ἀναγνωρίζεται ὅτι οἱ Ἀχαιοὶ ὑπῆρξαν οἱ φορεῖς τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ, ὅτι οἱ Δωριεῖς ἔθεσαν τέρμα εἰς αὐτὸν καὶ προωδοποίησαν τὴν νέαν ἐποχὴν. Οὕτω τὸ πρόβλημα δύναται νὰ ἀναχθῆ εἰς τὸ ἐρώ-

*) Ἡ μετάφρασις τοῦ ἀγγλικοῦ κειμένου τοῦ χειρογράφου μου ἐγένετο ὑπὸ τοῦ Ν. Πλάτωνος.

¹) A. Thum b, Handbuch der griechischen Dialekte 140, σ. 124 κ.έξ. Πβλ. καὶ R. Meister, Dorer und Achäer, «Abhandl. d. Ges. d. Wissenschaften», Leipzig XXIV 3, 1904, σσ. 61 κ.έξ. ὅπου διαπραγματεύεται διὰ μακροῦ περὶ τῶν διαλέκτων καὶ ἀνασκοπεῖ τοὺς μύθους ποικίλων εἰσβολῶν. Κριτικὴν βλ. Thum b, «Neue Jahrbücher f. Klass. Altertum», XV, 1905, σσ. 385 κ.έξ.

²) Wilamowitz, Der Glaube der Hellenen, I, σ. 72.

τημα, ἂν ὑπάρχουν κατὰ τὴν ὑστερομινωικὴν Περίοδον μυκηναϊκὰ λείψανα εἰς τὴν Κρήτην ἀποδεικνύοντα ἀχαιϊκὰς ἐγκαταστάσεις.

Εἶναι καλῶς γνωστόν, πόσον ἐπιμόνως ἐπέζη ὁ μινωικὸς πολιτισμὸς εἰς τὴν Κρήτην καὶ μετὰ τὴν ἑλληνικὴν κατάληψιν τῆς νήσου. Μαρτύρια: τὰ εἶδωλα ἀπὸ τὸ Γάζι καὶ τὸ Καρφὶ καὶ ὁ ναὸς τῆς Δρήρου κλπ. κλπ. Ἀκόμη περὶ τὸ 400 π.Χ. ἐχαράχθησαν εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Πραισοῦ ἐπιγραφαὶ εἰς γλῶσσαν μὴ ἑλληνικὴν. Ἐξ ἄλλου δέον νὰ ὑποτεθῇ ὅτι οἱ μετανάσται ἔφερον μεθ' ἑαυτῶν τὸν πολιτισμὸν καὶ τὰ ἔθιμά των καὶ ὅτι δὲν τὰ ἐγκατέλειψαν τελείως. Πρὸ πολλοῦ ὁ Sir Arthur Evans συνεζήτησε τὸ πρόβλημα ἀναφορικῶς μετὰ τὸ περιεχόμενον τῶν τάφων τῆς Ζαφῆρ Παπούρας, ἀλλὰ κυρίως μετὰ ἀρνητικὸν ἀποτέλεσμα³.

Ἡ κεραμεικὴ εἶναι ἡ κυρία βιοτεχνία καὶ ὄχι μικρὰ ποσότης ὑστερομυκηναϊκῆς κεραμεικῆς εὑρέθη εἰς τὴν Κρήτην⁴, ἀλλὰ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ κρίνη τις, ἂν εἶναι εἰσηγμένη ἢ κατεσκευασμένη ἐπιτοπίως. Ὑπῆρξαν τοπικὰ ἐργαστήρια, π.χ. εἰς τὴν νῆσον Ρόδον. Ἀναφέρω τὰ πορίσματα τοῦ Dr Furumark, ὅστις παρέσχε λεπτομερῆ ἀνάλυσιν τῆς μυκηναϊκῆς κεραμεικῆς. Ὁμιλῶν περὶ τῶν κεραμεικῶν εὑρημάτων ἐκ Τυλίσου, Νίρου Χάνι, Γουρνιῶν, Ψείρας, Μόχλου καὶ Παλαικάστρου, λέγει⁵: «Τὸ κύριον μέρος τῆς κεραμεικῆς εἰς τὰς μνημονευθείσας ομάδας εἶναι τεχνικῶς καὶ στυλιστικῶς τελείως διάφορον τῶν ΥΜΙΙΒ ἀγγείων καὶ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι πλεῖστα ἐξ αὐτῶν—ἂν μὴ ὅλα—εἰσῆχθησαν ἔξωθεν» καὶ εἰς γενικὸν σχόλιον⁶ λέγει: «Ἐνδιάγνωστος μυκηναϊκὴ ἐπίδρασις παρατηρεῖται ἐπὶ τῆς μινωικῆς κεραμεικῆς τῆς περιόδου ταύτης· ὠρισμένα μυκηναϊκὰ ΙΙΙ β σχήματα καὶ μορφαὶ παρελήφθησαν καὶ ὠρισμένα μυκηναϊκὰ σχέδια τῆς αὐτῆς χρονολογίας ἐπίσης ἀντεγράφησαν. Γενικὸς παραλληλισμὸς ἐπίσης παρατηρεῖται εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῶν σχημάτων τῶν ψευδοστόμων: δὲν εἶναι ἐντελῶς βέβαιον, ἂν τοῦτο δέον νὰ ἀποδοθῇ εἰς ἐπίδρασιν ἢ εἰς ἐπὶ τὸ αὐτὸ σύγκλισιν». «Ἡ Μυκηναϊκὴ ΙΙΙcI καὶ ΥΜ ΙΙΙ β2 κατηγορίαι συνδέονται δι' ἀμοιβαίων ἐπιδράσεων». Ἡ μαρτυρία τῆς κεραμεικῆς εἶναι ἀμφίβολος· ἡ μυκηναϊκὴ ἐπίδρασις δὲν δύναται ἀναγκαιῶς νὰ ἀποδοθῇ εἰς τοὺς μυκηναίους μετανάστας· δύναται νὰ ὀφείλεται εἰς ἀπλὴν πολιτιστικὴν ἐπίδρασιν. Ἐπίσης τὰ εὑρήματα

³) Evans, The prehistoric Tombs of Knossos, «Archaeologia» LIX, 1906, σσ. 132 κ.έξ.

⁴) Βλ. τὸν κατάλογον ἐν A. Furumark, The Chronology of Mycenaean Pottery, Stockholm 1941, σσ. 104 κ.έξ.

⁵) Αὐτόθι, σ. 82.

⁶) Αὐτόθι, σ. 108.

ἠλέκτρον εἰς τὴν Κρήτην δεικνύουν μόνον σχέσεις πολιτισμοῦ⁷.

Ἄλλως ἔχει τὸ πρᾶγμα ἀναφορικῶς μὲ τὰς οἰκήσεις καὶ τοὺς τάφους. Ἐγένοντο ἐπὶ τόπου καὶ ἂν μυκηναϊκὰ ἴχνη ἀποκαλύπτονται εἰς αὐτά, δέον νὰ ὑποτεθῆ ὅτι ὀφείλονται εἰς τὰ ἰδιαίτερα ἔθιμα τοῦ κατασκευάσαντος λαοῦ : θὰ ἔδει νὰ εἶναι Μυκηναῖοι. Εἰς τὰ Γουρνιά κατασκευάσθη ἐν τῷ μέσῳ τῶν ἑρειπίων τῆς μινωικῆς πόλεως μυκηναϊκὸν μέγαρον⁸.

Ἐπάρχουν διαφοραὶ εἰς τὰ νεκρικὰ ἔθιμα, π.χ. αἱ πήλιναι λάρνακες εὐρίσκονται μόνον εἰς τὴν Κρήτην καὶ μάλιστα εἰς σημαντικὸν ἀριθμὸν. Ἡ πρώτη μου παρατήρησις εἶναι ὅτι, ἐνῶ οἱ τάφοι εἶναι ἐκπληκτικῶς σπάνιοι εἰς τὰς παλαιότερας περιόδους—μετὰ τὴν ΜΜΙ—, πολὺ μέγας ἀριθμὸς ΥΜ τάφων ἀνευρέθη⁹. Δύναται νὰ εἰκάσῃ τις ὅτι τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὴν μεγαλυτέραν φροντίδα ποὺ καταβάλλεται κατὰ τὰ μυκηναϊκὰ ἔθιμα διὰ τὴν ταφήν.

Περαιτέρω θολωτοὶ τάφοι ἐμφανίζονται εἰς τὴν Κρήτην ἀπὸ τῆς περιόδου ταύτης καὶ ἐπέκεινα. Ἐπάρχουν πολλοὶ ἐξ αὐτῶν, τὸ πλεῖστον μικροί, περίπου δύο μέτρα τὴν διάμετρον, καὶ πτωχοί. Τινὲς ἔξ αὐτῶν ἔχουν τετράγωνον δωμάτιον μὲ θολωτὴν ὀροφήν, ἄλλοι εἶναι πεταλόσχημοι (Κοῦρτες) ἢ ἄλλως ἀκανόνιστοι (Πλάτη). Ἐνίοτε εὐρίσκονται καθ' ὁμάδας. Δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ἀνασκοπήσωμεν τὸ ὑλικὸν τοῦτο—εὐρίσκεται παρὰ *Pendlebury*, ὅστις συνώψισε τὴν ἐξέλιξιν ἀριστοτεχνικῶς. Οἱ πρωιμώτεροι θόλοι, ἀνήκοντες εἰς τὴν ΥΜΙΙΙ περίοδον, εἶναι κατ' αὐτὸν¹⁰ οἱ τῶν Δαμανίων, τῆς Πραισοῦ, τοῦ Μάλεμε, τῶν Μουλιανῶν καὶ τοῦ Ἀγ. Θεοδώρου· ὁ τελευταῖος εἶναι ὁ μόνος ἀληθῆς θόλος τῆς Χαλκῆς Ἐποχῆς καὶ φαίνεται ἐκ τοῦ περιεχομένου του ὅτι ἀνήκει εἰς τὸ τέλος τῆς ΥΜΙΙΙ περιόδου. Εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς Σιδηρᾶς Ἐποχῆς ὁ τύπος εἶναι ἀρκετὰ κοινός. Κατὰ τὴν μεταβατικὴν πρωτογεωμετρικὴν περίοδον οἱ θάλαμοι εἶναι γενικῶς ὀρθογώνιοι, ἀλλὰ ὑπάρχουν πραγματικοὶ θόλοι, π.χ. εἰς τὴν Πραισόν¹¹. Οἱ θόλοι ἐπανεχρησιμοποιήθησαν διὰ δευτέρους ἐνταφιασμοὺς κατὰ τὴν γεωμετρικὴν περίοδον¹².

⁷) *Evans*, *Palace of Minos*, II, σ. 174 σημ. 2 καὶ 3. Πλείονα βλ. εἰς τὸ βιβλίον μου *Homer and Mycenae*, σ. 77.

⁸) *F. Oelmann*, *Ein achaïsches Herrenhaus auf Kreta*, «*Archäol. Jahrbuch*» XXVII (1912), σσ. 38 κ.ἐξ. Δὲν εἶμι βέβαιος ὅτι δὲν σφάλλει ὁ *Oelmann*· θὰ ἔδει ἢ γνώμη του νὰ ἐλεγχθῆ δι' ἐξετάσεως τῶν ἑρειπίων.

⁹) Ὁ κατάλογος τοῦ *Karo* ἐν *Pauly-Wissowa's Realencyclopädie*, XI, σ. 1786 δύναται σήμερον νὰ ἐπαυξηθῆ σημαντικῶς.

¹⁰) *Pendlebury*, *The Archaeology of Crete*, σσ. 242 κ.ἐξ.

¹¹) Αὐτόθι, σ. 306.

¹²) Αὐτόθι, σ. 319.

Εἶναι ἀδύνατον νὰ θεωρήσῃ τις τοὺς θόλους τούτους ὡς προελθόντας ἐκ τῶν ΠΜΙΙΙ - ΜΜΙ θόλων τῆς Μεσαρᾶς: ὑπάρχει χάσμα τριῶν τετάρτων μιᾶς χιλιετηρίδος μεταξὺ τούτων καὶ τῶν ΥΜΙΙΙ θόλων. Ἐπὶ πλέον ὑπάρχουν οὐσιώδεις διαφοραὶ εἰς τὴν κατασκευὴν. Ἡ γνώμη τοῦ Ξανθουδίδου, πὺ τοὺς ἐδημοσίευσεν εἰς ἓνα θαυμάσιον ἔργον, ὅτι ὑπῆρξαν θολωτοί, διαμφισβητεῖται καὶ δὲν εἶναι πιστευτή¹³. Δὲν ἦσαν ὑπόγειοι, ἀφοῦ τὸ δάπεδόν των μόλις ὀλίγας ἴντσας εἶναι χαμηλότερον τοῦ περιβάλλοντος ἐδάφους. Ὑπάρχουν θόλοι ὠκοδομημένοι ἐπὶ ἐπιπέδου ἐδάφους εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα εἰς τὰ Μπόντια τῆς Τριφυλίας¹⁴, καλύπτονται ὑπὸ τύμβον, ἐνῶ οἱ θόλοι τῆς Μεσαρᾶς ὄχι. Κυρίως ἔχομεν κατὰ νοῦν τοὺς μεγαλοπρεπεῖς καὶ πασιγνώστους θόλους τῆς κυρίως Ἑλλάδος, ἀλλὰ δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ λησμονῶμεν ὅτι ὑπάρχει ἀριθμὸς τις μικρῶν καὶ πτωχῶν θόλων διεσκορπισμένων ἀνά τὴν χώραν, π.χ. εἰς τὴν Ἀττικὴν οἱ τῆς Ἐλευσίνος, τοῦ Μενιδίου, τοῦ Θορικοῦ, τοῦ Μαραθῶνος, εἰς τὴν Ἀρκαδίαν τοῦ Σαρανταποτάμου, εἰς τὴν Μεσσηνίαν οἱ τοῦ Κάμπου καὶ τῆς Τραγάνας, εἰς τὴν Λακωνίαν τῆς Ἀρκίνης, εἰς τὴν Θεσσαλίαν τοῦ Διμινίου κλπ. κλπ. Θολωτοὶ τάφοι ὑπῆρξαν κοινοὶ ἐπὶ τῆς στερεᾶς κατὰ τοὺς ὑστέρους μυκηναϊκοὺς χρόνους καὶ ἀναμφιβόλως Ἀχαιοὶ μετανάστει μετέφεραν τὸ ἔθιμον τῆς οἰκοδομῆς τοιούτων τάφων εἰς τὴν Κρήτην.

Ὅμιλῶν διὰ τοὺς ΥΜΙΙΙ θόλους τῆς Κρήτης ὁ Pendlebury λέγει ὅτι δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν τὴν βαθμιαίαν διείσδυσιν τῶν τύπων τῆς στερεᾶς εἰς τὴν ἐξέλιξιν ἀπὸ τοῦ τετραγωνικοῦ τάφου, τοῦ μὲ θόλον μορφῆς βυτίου ἢ τρόπιδος ἢ μὲ ἐπίπεδον κορυφήν, εἰς τὸν πραγματικὸν θόλον. Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι οἱ θόλοι ἐγένοντο κοινοὶ εἰς τὴν Κρήτην κατὰ τὴν μεταβατικὴν περίοδον, ὅταν τὰ ἑλληνικὰ στοιχεῖα τοῦ πληθυσμοῦ ἐπεκράτησαν ὅσον ποτέ. Ἦθελον τάφους τοῦ σχήματος τὸ ὁποῖον ἐγνώριζον ἀπὸ τὴν πατρικὴν των γῆν, ἀκόμη καὶ ἂν ἐπρόκειτο νὰ οἰκοδομοῦν μόνον μικροὺς καὶ πτωχοὺς θόλους, ἢ ἐκάλυπτον τὸν θάλαμον τοῦ τάφου μὲ ἐκφορικὸν θόλον.

Ὁ ἀρχαιότερος καὶ πλέον ἀξιόλογος θόλος εἰς τὴν Κρήτην εἶναι πάντοτε ὁ ἀνακαλυφθεὶς μικρὸν πρὸ τοῦ πολέμου εἰς τὴν Κεφάλαν νοτίως τῶν Ἰσοπάτων παρὰ τὴν Κνωσόν¹⁵. Εἶναι ὄχι μόνον ὁ ἀρχαιότερος, ἀλλὰ καὶ ὁ μεγαλύτερος καὶ μεγαλοπρεπέστερος τῶν κρητικῶν θόλων, ἔχων διάμετρον ὑπερβαίνουσαν ὀλίγον τὰ 5 1/2 μ., προθάλαμον καὶ δρόμον. Ἡ δόμησις του εἶναι μὲ καλοὺς πελεκητοὺς λίθους

¹³) Αὐτόθι, σ. 64.

¹⁴) Ἀνεκαλύφθησαν καὶ ἀνεσκάφησαν ὑπὸ τοῦ Δρ Valmin· βλ. «Bulletin de la Société des Lettres de Lund», 1926-27 ἀφ. 1.

¹⁵) «Journal of Hellenic Studies» LIX, 1939, σσ. 203 κ.έξ.

ἀσβεστολίθου. Δύο ἐξ αὐτῶν φέρουν οἰκοδομικὸν σῆμα μιᾶς τριαίνης καὶ δύο ἄλλων μινωικῶν γραμμάτων. Αἱ εἴσοδοι πρὸς τὸν δρόμον καὶ πρὸς τὸν θάλαμον ἦσαν τειχισμένοι μετὰ λίθους. Ὁ θάλαμος περιεῖχε τέσσαρα ὀρύγματα, τῶν ὁποίων τρία ἦσαν βαθέα καὶ ἐν ἀβαθές, μορφούμενον ὡς λουτήρ. Τοῦτο ἀντιστοιχεῖ ἀκριβῶς πρὸς τὰ σκάμματα εἰς τὸν θολωτὸν τάφον τοῦ Βασιλέως εἰς τὴν Μιδεάν (πβλ. κατωτέρω). Ἄτυχῶς ἔχομεν μόνον μίαν προκαταρκτικὴν ἐκθεσιν, μὴ παρέχουσαν ἀκριβῆ χρονολόγησιν, καὶ ἀτυχῶς ὁ τάφος ἦτο σεσυλημένος. Ἐξυπακούεται ὅτι θὰ ἦτο πρόωρον νὰ τὸν χρονολογήσῃ τις ἀκριβῶς, πρὶν ἢ μελετηθῇ τὸ ὑλικόν, ἀλλὰ φαίνεται πιθανὸν ὅτι κατεσκευάσθη κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ τελευταίου ἀνακτόρου τοῦ Μίνως καὶ ὅτι ἐξηκολούθησε νὰ χρησιμοποιῆται μέχρι τοῦ τέλους τῆς μινωικῆς περιόδου, ὁπότε φαίνεται ὅτι ἐχρησίμευσεν ὡς ὀστεοφυλάκιον.

Ἐπῆρξεν ὁ μεγαλοπρεπὴς αὐτὸς θόλος ἴσως ὁ τάφος τοῦ πρώτου ἀχαιοῦ κυρίου τῆς Κνωσοῦ; Ἄδυνατῶν νὰ φαντασθῶ ὅτι μινωίτης βασιλεὺς θὰ ᾤκοδόμει τὸν τάφον τοῦ ἀντιγράφων μυκηναϊκὰ πρότυπα¹⁶, ἀλλὰ εἰς μυκηναῖος κατακτητῆς θὰ ἠδύνατο νὰ ἐπιβάλλῃ εἰς τοὺς μινωίτας ὑπηκόους του νὰ οἰκοδομήσουν μεγαλοπρεπῆ θόλον, οἷον τὸν ἐπεθύμει. Ἄν ἡ μέλλουσα νὰ γίνῃ δημοσίευσις δείξῃ ὅτι ὁ τάφος περιεῖχε ΥΜΠ ἀντικείμενα, θὰ εἶναι ὅ,τι ἀναμένεται ὑπὸ τὰς συνθήκας, ἅς ὑποθετικῶς καθωρίσαμεν.

Εἰς μυκηναϊκοὺς λαξευτοὺς τάφους τῆς στερεᾶς συχνὰ ὑπάρχουν κόγχαι εἰς τὸν τοῖχον τοῦ θαλάμου, χρησιμοποιούμεναι διὰ ταφᾶς ἢ νεκρικῆν λατρείαν. Ἐτι συνηθέστερα εἶναι σκάμματα ἢ ὀρύγματα ἐπὶ τῶν δαπέδων τοῦ θαλάμου ἢ καὶ τοῦ δρόμου. Ἐχρησιμοποιοῦντο γενικῶς δι' ἀπόθεσιν λειψάνων προγενεστέρων ταφῶν, σπανιώτερον δι' ἀρχικοὺς ἐνταφιασμούς¹⁷. Ἡ αὐτὴ διάταξις ἀνευρίσκεται εἰς ΥΜ λαξευτοὺς τάφους τῆς Κρήτης. Ὑπάρχουν μεγάλαι κόγχαι εἰς τοὺς τοίχους τάφων τινῶν τοῦ κοιμητηρίου Μαῦρο σπήλιο παρὰ τὴν Κνωσὸν (εἰς τὸν V C, εἰς τὸν διάδρομον τοῦ IX D καὶ εἰς τὸν XVII A), ἀλλὰ ἄνευ ἐνδείξεως ὡς πρὸς τὸν προορισμὸν των¹⁸. Κόγχαι καὶ λιθόκτι-

¹⁶) Τοῦτο εἶναι σύμφωνον μετὰ τὴν χρονολόγησιν ὑπὸ τοῦ W a c e τῶν θόλων τῶν Μυκηναίων. Ἀποδίδει τοὺς δύο παλαιότερους θόλους εἰς τὸ τέλος τῆς ΥΕΙ, τὸν τάφον τοῦ Αἰγίσθου εἰς τὴν μεταβατικὴν ἀπὸ ΥΕΙ εἰς ΥΕ II, κλπ. «Annual of the British School at Athens, XXV, σσ. 391 κ.έξ.

¹⁷) Βλ. τὸ βιβλίον μου Minoan and Mycenaean Religion, σσ. 517 κ.έξ., τοῦ ὁποίου ἀναθεωρηθεῖσα ἐκδοσις, περικλείουσα τὰ νεώτερα εὐρήματα, προετοιμάζεται. Διὰ τοιαῦτα βλ. εἰδικῶς W a c e, Chamber Tombs at Mycenae, καὶ B l e g e n, Prosymna.

¹⁸) «Annual κλπ.» XXVIII σ. 246 καὶ 264.

στον ὄρυγμα ἢ σκάμμα εὐρίσκονται ἐπίσης εἰς τὸν βασιλικὸν τάφον τῶν Ἰσοπάτων, τὴν οἰκοδομὴν τοῦ ὁποίου ἀνάγει ὁ Sir Arthur Evans, εἰς τὴν MMIII. Οὕτω ἡ ἔνδειξις μυκηναϊκῆς καταγωγῆς τῶν κογχῶν εἰς τοὺς τάφους τοῦ Μαυροσπήλιου δὲν εἶναι ἀπολύτως ἀσφαλῆς.

Περισσότερον κάπως δίδω πίστιν εἰς τὴν μυκηναϊκὴν καταγωγὴν τῶν ὄρυγμάτων ἢ σκαμμάτων. Εἶναι πολὺ κοινὰ εἰς τοὺς τάφους τῆς στερεᾶς καὶ ἐκάστη νέα ἀνασκαφὴ προσθέτει νέα παραδείγματα, π.χ. εἰς τὴν νεκρόπολιν Καλκάνη παρὰ τὰς Μυκήνας καὶ εἰς τὴν Πρόσυμναν. Τὰ σκάμματα εἰς τὸν θόλον τοῦ βασιλέως εἰς τὴν Μιδεάν εἶναι ἰδιαιτέρως σημαντικά¹⁹. Ἐσημείωσα ἀνωτέρω τὴν ὁμοιότητα μεταξὺ τοῦ θολοῦ τοῦ τάφου τῆς Κεφάλας καὶ τοῦ τῆς Μιδεᾶς ὡς πρὸς τὰ σκάμματα τοῦ δαπέδου. Τὰ αὐτὰ ὄρυγματα ἀπαντοῦν εἰς τοὺς τάφους τοῦ Μαυροσπήλιου. Εἶναι μικραὶ κοιλότητες εἰς τὰ δάπεδα τῶν τάφων III καὶ IX A: ἡ πρώτη ἦτο κενή, ἡ δευτέρα περιεῖχεν ἀστραγάλους αἰγὸς ἢ προβάτου καὶ τεμάχια πυραύνου μετ' ἀνθράκων. Μικραὶ κοιλότητες εὐρέθησαν εἰς τὸ δάπεδον ἐκατέρωθεν τῶν θυρῶν τῶν τάφων XXI καὶ XII, ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει ἔνδειξις ὡς πρὸς τὴν χρῆσιν των²⁰. Πιστεύω ὅτι ἡ πιθανωτέρα ἐκδοχὴ εἶναι ὅτι οἱ Ἀχαιοὶ μετανάσται μετέφεραν μεθ' ἑαυτῶν εἰς τὴν Κρήτην τὴν συνήθειαν τῆς κατασκευῆς τοιούτων κογχῶν καὶ ὄρυγμάτων εἰς τοὺς λαξευτοὺς τάφους.

Ὁ Forsdyke παραδέχεται τελετουργίαν θυσίας εἰς τὸν τάφον τοῦ Μαυροσπήλιου. Τοιαύτη εἶναι γνωστὴ εἰς τὴν στερεάν, ὅπου ἀνθρακες ἀνευρίσκονται εἰς πολλοὺς τάφους. Ἀπὸ τὰς ἐνδείξεις τῶν τάφων τῆς Μιδεᾶς, πὺν ἀνέσκαψεν ὁ Persson, φαίνεται ὅτι νεκρικὰ τινα δῶρα καὶ ἐπιτάφια θύματα ἐκαίοντο. Τὸ περίεργον εὑρημα τοῦ Καρτεροῦ (Ἀμνισοῦ) γίνεται κατανοητὸν ἐκ τοῦ ἐθίμου τούτου. Ὑπὸ τὰς λάρνακας τοῦ τάφου ἀνευρέθησαν ἀγγεῖα, πολλὰ τῶν ὁποίων ἦσαν πλήρη ἀνθράκων. Ἀνθρακες ἀνευρέθησαν καὶ ἐντὸς μιᾶς τῶν λαρνάκων²¹. Προφανῶς ὁ ἀνθραξ ἦτο κατὰ βαθμὸν τινα ἱερὸς καὶ τοῦτο δύναται νὰ ἐρμηνευθῇ μόνον διὰ τοῦ μνημονευθέντος μυκηναϊκοῦ νεκρικοῦ ἐθίμου. Ἰχνη πυρὸς εἶναι ἄγνωστα εἰς τοὺς μινωικοὺς τάφους μετὰ τὴν ἐποχὴν τῶν κοινοταφίων τῆς Μεσαρᾶς.

Εἶναι πολὺ γνωστὴ ἡ ἀφθονία τῶν εἰδώλων εἰς τοὺς μυκηναϊκοὺς

¹⁹) A. W. Persson, The Royal Tombs at Dendra, «Acta Societatis humaniorum litterarum Lund, XV, σσ. 19 κ.έξ, Βλέπε μάλιστα εἰκ. 22, σ. 28.

²⁰) «Annual κλπ.» XXVIII, σσ. 246 κ.έξ.

²¹) «Δελτίον Ἀρχαιολογικόν», XI 1927-8, σσ. 68. A. W. Persson, The Royal Tombs at Dendra, and New Tombs at Dendra.

τάφους. Εὐρίσκονται πάρα πολλά, καὶ νέα παραδείγματα προέρχονται ἀπὸ ἕκαστον νέον ἀνοιγόμενον τάφον²². Τοῦτο ἀποτελεῖ πολὺ ἐμφανῆ ἀντίθεσιν πρὸς τὰ μινωικὰ νεκρικὰ ἔθιμα, ἀφοῦ εἴδωλα δὲν εὐρίσκονται εἰς μινωικοὺς τάφους. Τὰ εἴδωλα τὰ ἀνευρεθέντα εἰς τάφον τῆς Ἀγ. Τριάδος εἶναι φαινομενικῆ μόνον ἑξαίρεσις, διότι ταῦτα δὲν ἀνήκουν εἰς τὰ κτερίσματα τοῦ τάφου²³. Ἡ μόνη πραγματικὴ ἑξαίρεσις εἶναι δύο ΜΜ εἴδωλα ἀνευρεθέντα εἰς τάφους τῶν Γουρνῶν²⁴. Μυκηναϊκὰ εἴδωλα εἶναι πολὺ σπάνια εἰς τὴν Κρήτην. Ὀλίγα ἀνευρέθησαν εἰς τὴν Φαιστόν²⁵. Ὅμως δύο εἴδωλα ἀνευρέθησαν εἰς τοὺς τάφους VII καὶ II τοῦ Μαυροσπήλιου, οἵτινες περιεῖχον ΥΜΙΙ ἀγγεῖα²⁶. Τὰ δύο εἴδωλα ἔχουν τὸ σύνηδες μινωικὸν σχῆμα, μὲ τὸ κάτω τοῦ σώματος κωδωνόσχημον. Τὸ πρῶτον τῶν μνημονευθέντων εἰδώλων, μία γυνὴ κρατοῦσα παῖδα, ἐθεωρήθη ὑπὸ τοῦ Sir Arthur Evans ὡς παράστασις τῆς μινωικῆς Θεᾶς Μητροῦς²⁷. Τοῦτο εἶναι ἀδύνατον. Εἴδωλα θεῶν δὲν ἀπετίθεντο εἰς τάφους. Ὅτι μυκηναϊκὰ εἴδωλα ἐνίοτε ἐχρησιμοποιοῦντο εἰς τὴν οἰκιακὴν λατρείαν εἶναι ἐντελῶς ἄλλο πρᾶγμα. Τὰ εἴδωλα ἠδύνατο νὰ χρησιμοποιηθοῦν διὰ διαφόρους σκοποὺς ἀναλόγως τῶν περιστάσεων. Εἰς τοὺς τάφους εἶχον ἄλλην ἔννοιαν. Καὶ ὑπάρχουν μυκηναϊκὰ εἴδωλα φέροντα παῖδα²⁸.

Ἀποτολμῶ νὰ ἀναγνωρίσω εἰς τὴν ἀπόθεσιν εἰδώλων ἐντὸς τάφου τὴν μεταφορὰν κοινοῦ μυκηναϊκοῦ ἔθιμου. Τὰ εἴδωλα ταῦτα, τὰ ἀνευρεθέντα εἰς τὸ νεκροταφεῖον τοῦ Μαυροσπήλιου, δὲν ἔχουν τὸ μυκηναϊκὸν ἀλλὰ τὸ μινωικὸν σχῆμα: εἶναι κωδωνόσχημα. Ἀλλὰ εἶναι εὐνόητον ὅτι ὁ θέλων νὰ καταθέσῃ εἴδωλα ἐντὸς τάφου ἤρκεῖτο μὲ τὰ ὑπάρχοντα προχείρως καὶ ταῦτα ἦσαν τὰ κωδωνόσχημα, τῶν ὁποίων ἡ κατασκευὴ ἐσυνεχίσθη καὶ περαιτέρω.

²²) Βλ. *Minoan-Myc. Religion*, σσ. 280 κ.έξ. Πρόσθετες π.χ. τὰ εὐρήματα ἐκ τῆς νεκροπόλεως Καλκάνη παρὰ τὰς Μυκήνας καὶ τὰ ἐκ τῆς Προσύμνης.

²³) Βλ. *Minoan-Myc. Religion*, σ. 258 κ.έξ. Ἡ Luisa Banti, *Culti di H. Triada*, «Annuario d. Scuola archeologica di Atene», N.S. III-IV, σ. 23 κ.έξ., διαμφισβητεῖ ἐκ στρωματογραφικῶν λόγων τὸ ὑπ' ἐμοῦ προβληθέν, ὅτι ὁ ἐνταφιασμὸς ἐγένετο ἐντὸς ἐγκαταλελειμμένης οἰκίας. Ὅμως καὶ αὐτὴ ὑποθέτει ὅτι τὰ εἴδωλα δὲν ἀνήκουν εἰς τὴν ταφήν, ἀν καὶ δὲν διασαφεῖ τὴν σχέσιν τῶν πρὸς ταύτην.

²⁴) «Δελτίον Ἀρχαιολογικόν» IV, σ. 47 σημ. 4 καὶ σ. 53 εἰκ. 3.

²⁵) «Monumenti Antichi» XII, σσ. 123 κ.έξ. εἰκ. 52. Πβλ. *Minoan-Myc. Religion*, σ. 260.

²⁶) «Annual κλπ.» XXVIII, σ. 263 πίν. XXI καὶ σ. 254 εἰκ. 83. Πβλ. Evans, *Palace of Minos*, II, σσ. 555 κ.έξ.

²⁷) Αὐτόθι. Πβλ. Picard, *Les religions préhelléniques*, σσ. 204 κ.έξ.

²⁸) Βλ. *Minoan-Myc. Religion*, σσ. 261 κ.έξ.

Τέλος τολμῶ νὰ ὑποβάλω μίαν ὑπόθεσιν διὰ τὴν κατανόησιν τῶν τοιχογραφημάτων τῆς σαρκοφάγου τῆς Ἀγ. Τριάδος, περὶ τῶν ὁποίων τόση ἐγένετο συζήτησις²⁹. Τὸ αἴνιγμα, ὅτι ἐνῶ αἱ εἰκόνες αὗται προορίζονται διὰ νεκρικὴν χρῆσιν, παριστοῦν σκηνὰς τῆς μινωικῆς λατρείας τοῦ θείου, δὲν ἐλύθη εἰσέτι, οὐδὲ ἐπετεύχθη ἐπ' αὐτοῦ καθολικὴ συμφωνία. Πράγματι ἡ μόνη μορφή, ἡ ὁποία δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς ἐνθυμίζουσα νεκρικὴν λατρείαν εἶναι ἡ ἄκαμπος μορφή, ἡ περιτυλιγμένη εἰς τὸ ἔνδυμά της καὶ ἰσταμένη πρὸ τοῦ τάφου (ἢ τοῦ ναοῦ, ἂν θεωρηθῆ ὡς θεός). Αἱ σκηναί, ὡς εἶπομεν, ἐλήφθησαν ἀπὸ τὴν λατρείαν τοῦ θείου, ἀλλὰ εἶναι προφανῆ καὶ αἰγυπτιακὰ στοιχεῖα, ὡς ὁ *Paribeni* καὶ ἐγὼ αὐτὸς ἐδείξαμεν. Γνωρίζομεν πολὺ ὀλίγα διὰ τὰ νεκρικὰ ἔθιμα τῆς Χρυσῆς Ἐποχῆς τῶν Μινωιτῶν, ἀλλὰ γνωρίζομεν ὅτι τάφοι τῆς ἐποχῆς ταύτης εἶναι καταπληκτικῶς σπάνιοι καὶ τοῦτο δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι συμπτωματικόν, ἔπειτα ἀπὸ τόσα εὐρήματα καὶ τόσας ἀνασκαφάς Ἐξ ἄλλου γνωρίζομεν τὴν πολυτελεῆ ταφικὴν λατρείαν τῆς μυκηναϊκῆς Ἑλλάδος καὶ ἀκόμη θαυμάζομεν τοὺς μεγαλοπρεπεῖς τάφους τοὺς οἰκοδομηθέντας διὰ τοὺς ἀρχηγούς, ὡς καὶ τὰ πλούσια αὐτῶν κτερίσματα. Ἡ συνέχισις τῆς ἰδιαιτέρας αὐτῆς λατρείας τοῦ νεκροῦ ὑπῆρξεν ἡ ἠρωολατρεία.

Ἄς ἐπιτραπῆ νὰ ἐκφέρωμεν τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι αἱ περίτεχνοι ἐκεῖναι εἰκόνες ἐγένοντο δι' ἓνα μυκηναῖον ἀρχηγόν, ὅστις κατέλαβε τὴν Ἀγ. Τριάδα. Εἰς μινωίτης καλλιτέχνης, εἰς τὸν ὁποῖον ἀνετέθη ἡ ἐκτέλεσις τῆς εἰκονογραφίσεως, μετεχειρίσθη κατ' ἀνάγκην τὰ πρότυπα τὰ ὁποῖα ἐγνώριζεν, ἀλλὰ ἐπειδὴ δὲν ὑπῆρχόν μινωικὰ προηγούμενα διὰ νεκρικὴν εἰκονογράφησιν κατέφυγεν εἰς τὴν μόνην λατρείαν τὴν ὁποίαν ἐγνώριζεν, τὴν λατρείαν τοῦ θείου, καὶ ἐχρησιμοποίησε τὰς μορφὰς αὐτῆς. Ἡ ἐπιθυμία οὕτω τῶν μυκηναίων Ἑλλήνων, νὰ ἴδουν νὰ ἀπεικονίζεται ἡ μεγαλοπρεπὴς λατρεία τοῦ νεκροῦ, περιεβλήθη μινωικὸν ἔνδυμα εἰλημμένον ἐκ τῆς λατρείας τοῦ θείου. Ἴσως μάλιστα νὰ ἀνεμόρφωσε ἤδη τὰς χρησιμοποιουμένας κατὰ τὰς ταφὰς τελετουργίας.

Ὅτι αἰγυπτιακὰ στοιχεῖα εἶναι ἐμφανῆ, δὲν ἀντιτίθεται εἰς τὴν ἄποψιν ταύτην. Ἡ ἐπικοινωνία τῶν Μυκηναίων μὲ τὴν Αἴγυπτον ἦτο πολὺ ζωηρὰ κατὰ τὴν Πρώτην καὶ Μέσην Μυκηναϊκὴν Περίοδον. Ἰδιαιτέρως ταῦτα ἐτονίσθησαν ὑπὸ τοῦ *Persson* ὅστις ἀνεῦρεν ἕχνη τούτων εἰς τοὺς τάφους τῆς Μιδέας³⁰.

²⁹) Αὐτόθι, σσ. 368 κ.έξ. Ἐνταῦθα δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ εἰσέλθωμεν εἰς τὴν συναφῆ συζήτησιν· βλ. *B. Schweitzer*, «Gnomon» IV, 1928, σ. 192. *D. B. Cook*, *Zeus*, II, σσ. 516 κ.έξ. *Picard*, *Les religions préhelléniques*, σσ. 168 κ.έξ. κ.ἄ.

³⁰) *A. W. Persson*, *New Tombs at Dendra*, «Acta Soc. hum. litt.

Ἡ προταθεῖσα ὑπόθεσις δύναται νὰ κριθῆ κατὰ τὴν ἰδίαν αὐτῆς ἀξίαν, ἀλλὰ μοῦ φαίνεται ὅτι ἐν μῖγμα μυκηναϊκῆς λατρείας Μεγαλοδυναμοῦ Νεκροῦ καὶ αἰγυπτιακῆς ἀποθεώσεως τοῦ νεκροῦ, περιβεβλημένον τὸ μινωικὸν ἔνδυμα τῆς λατρείας τοῦ θείου, ἐπεξηγεῖ ἱκανοποιητικῶς τὰς καταπληκτικὰς ἐκεῖνας ταφικὰς εἰκόνας, καταπληκτικὰς διότι παριστοῦν θεῖαν λατρείαν ἐπὶ σαρκοφάγου, ἔνθα ἀπετέθη νεκρός.

Ἀναμένω τὴν ἀντίρρησην ὅτι αἱ εἰκόνες αὗται εἶναι λίαν πρόιμοι, χρονολογούμεναι εἰς τὴν μεταβατικὴν περίοδον ἀπὸ τῆς ΥΜΙΙ εἰς τὴν ΥΜΙΙΙ. Εἶναι ὁ χρόνος, καθ' ὃν ἡ Κνωσὸς ἠλώθη καὶ ἐσιλήθη, ὁ χρόνος τῆς τελικῆς καταστροφῆς τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ, γεγονότος ἀναμφιβόλως ὀφειλομένου εἰς ἀχαϊκὴν ἐπιδρομήν. Ἄν ἡ ὑπόθεσίς μου ὅτι ὁ θόλος τῆς Κεφάλας εἶναι ὁ τάφος τοῦ πρώτου Ἀχαιοῦ βασιλέως τῆς Κνωσοῦ εἶναι ὀρθή, πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι ὁ τάφος οὗτος εἶναι περίπου σύγχρονος μὲ τὴν σαρκοφάγον τῆς Ἀγ. Τριάδος. Ὁ πρίγκηψ τῆς Ἀγ. Τριάδος ἢ ἡ ἀκολουθία του συνεμορφώθησαν περισσότερο πρὸς τὰ μινωικὰ ἔθιμα. Δὲν εἶναι καθόλου ἀπίθανον νὰ ὑποθέσῃ τις, ὅτι ἀκριβῶς κατὰ τοὺς χρόνους τούτους εἰς μυκηναῖος ἀρχηγὸς κατέλαβε τὴν Ἀγ. Τριάδα, ἐγκατεστάθη ἐκεῖ ἐπὶ τι διάστημα καὶ ἀπέθανεν ἐκεῖ. Ἐπεσύραμεν τὴν προσοχὴν εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι ἀχαϊκὰ λείψανα εἶναι ἰδιαιτέρως ἐμφανῆ εἰς τὰς διαλέκτους τῆς Κεντρικῆς Κρήτης, ἡ ὁποία θὰ ὑπῆρξε τὸ κύριον τέρμα τῆς καθόδου τῶν Ἀχαιῶν.

MARTIN P. NILSSON

Πανεπιστήμιον τῆς Λούνδης, Σουηδία.

Lund», XXXIV, εἰς τὸ κεφάλαιον Mycenae and Egypt, σσ. 176 κ.εξ. καὶ The Royal Tombs at Dendra, σσ. 115 κ.εξ.